

HISTÒRIA D'ANDORRA DEL 1866 AL 2000
PRIMERA PART: DEL 1866 AL 1928

Mercè Ametller, Gemma Bofarull, Maria González

Jaume Ruiz, Carles Sirvan, Xavier Zabala, Josep Romagosa

CAMPUS DE L'EXPERIÈNCIA
PRIMER SEMESTRE 2023

24 de maig de 2023

DEDICATÒRIA I AGRAÏMENTS

Abans de començar, volem donar les gràcies a la Universitat Internacional de Catalunya, al Campus de l'Experiència i a Crèdit Andorrà per aquesta oportunitat d'investigar i aprendre, i al mateix temps, mostrar la nostra gratitud a tots aquells que han investigat i escrit sobre la Història d'Andorra, i que ens han proporcionat el material sobre el que hem treballat::

- Lídia Armengol,
- Jordi Guillaumet,
- Mª Jesús Lluelles i Eva García Lluelles,
- Esteve Lòpez,
- Joan Peruga,
- Susanna Vela,
- i molts d'altres ..., els treballs dels quals figuren a la Bibliografia

Per acabar, volem dedicar aquest treball especialment al Pere Caveró, investigador i mestre de la Història d'Andorra, traspassat fa pocs anys, i que als darrers anys es va dedicar a divulgar aquesta Història als cursos per adults que impartia els vespres a l'edifici El Roc.

A alguns de nosaltres ens va fer veure que la Història d'Andorra de totes les èpoques era apassionant, pel que té d'especial: com aquest petit País s'ha mantingut neutral i independent entre dos gegants de la Història d'Europa, França i Espanya, sovint en guerra entre ells, i sovint amb pretensions annexionistes clares o velades sobre el Principat.

ÍNDEX

- I. Presentació.
- II. Introducció: Andorra a mitjans del s. XIX:
 - a. Geografia i Orografia
 - b. Població, total i per Parròquia
 - c. Nombre de cases
 - d. La casa: unitat familiar, social i econòmica
 - e. Les institucions i l'organització social i política
 - f. La crisi econòmica
 - g. La situació a Europa
- III. Els antecedents immediats a de la Nova Reforma
- IV. Els antecedents de la Nova Reforma
- V. La Nova Reforma de 1866
- VI. La concessió de cases de joc i la crisi del 1868
- VII. La Revolució del 1881
- VIII. Del 1881 al 1928
- IX. EPÍLEG
- X. ANNEXOS:
 - I. Biografia de Don Guillem Areny de Plandolit
 - II: Biografia del Bisbe Caixal
- XI. BIBLIOGRAFIA

I. PRESENTACIÓ

Quan vàrem proposar aquest treball, volíem fer un resum de la Història d'Andorra del s. XX, en tres parts:

- 1900-1934
- 1935-1970
- 1971-2000

Vàrem pensar que calia començar per explicar com arriba Andorra al s. XX i, per tant, havíem de referir-nos a com acaba el s. XIX, però a mesura que estudiàvem la segona meitat del s. XIX, vàrem anar descobrint un seguit d'esdeveniments, poc coneguts per nosaltres mateixos (i segurament per bona part de la població), i que a més, al s. XIX hi havia dues dates clau:

- 1866, i la publicació del Decret de Nova Reforma, que marcaria els esdeveniments que portarien Andorra a les portes del s. XX,
- 1881, i la Revolució,

i els anys posteriors al 1881, quan es produeix una situació extraordinàriament interessant, la "Qüestió d'Andorra", que tindrà transcendència nacional i internacional, i que cuejarà al llarg de bona part del s. XX. Això ens va portar a interessar-nos cada vegada més pel final del s. XIX i vàrem arribar a la conclusió que el nostre treball havia de començar a partir del 1866 i la primera part acabaria el 1928, just abans de l'aparició de FHASA, perquè a més, havíem de comptar amb les normes sobre format i extensió del treball.

Aquest treball no pretén ser un estudi rigorosament acadèmic, sinó que vol ser un treball de divulgació i, si pot ser, que indueixi els potencials lectors a llegir més sobre la Història d'Andorra.

II. INTRODUCCIÓ: ANDORRA A MITJANS DEL S. XIX:

Andorra, amb una superfície de 468 km², té fronteres amb Espanya i França, que són aproximadament les mateixes que hi havia el s. XI., i un cop resolt algun litigi fronterer amb la regió veïna de l'Arieja.

La primera notícia escrita data de l'any 1007, a l'Acta d'Ermengol, Comte d'Urgell, que situa els límits d'Andorra amb els comtats de Cerdanya, Urgell i Pallars, i amb la regió de Sabartés, avui l'Arieja, al que actualment s'hi ha afegit el departament dels Pirineus Orientals¹.

Andorra és un país muntanyós, tant en el seu interior com en els seus límits: de 110 km de frontera, 65 estan situats a més de 2.500 m d'alçària, i només 1 km, que coincideix amb la frontera espanyola, està situat a menys de 1.000 m.

En el mapa, es poden resseguir els principals pics, dels que destaquen el Coma Pedrosa, de 2.946 m, i el Casamanya, de 2.702 m. Cap dels pics d'Andorra arriba als 3.000 m. El terreny pla situat al costat dels rius, conreable, ocupa aproximadament el 4% de tot el territori, i el més extens és el d'Andorra i Escaldes, que va des d'Escaldes fins a Santa Coloma.

Andorra està creuada per tres rius principals:

- la Valira d'Orient, que s'origina en els llacs dels Pessons, i té com afluent principal, el riu del Madriu, que s'hi aboca a Escaldes, prop del Pont de la Tosca. Altres afluents són els rius de Ransol, d'Incles, de la Vall del Riu, i dels Agols.
- la Valira del Nord, originada als estanys de Tristaina, i que rep els rius d'Arinsal, de Pal, Muntaner, Sorteny i Rialb.
- Gran Valira, format per la unió dels dos anteriors entre Andorra i Escaldes, que rep els afluents d'Os i de Civis, i els de Nagol, d'Aixirivall, i el riu Runer. Al seu torn, va a desembocar al Segre a la Seu d'Urgell.

Entre tots tres dibuixen una gran "Y" grega, que són les tres valls principals d'Andorra, i que han condicionat les comunicacions, l'hàbitat, i la divisió administrativa del Principat.

¹ Andorra, el meu país, edició del 2003, facsímil de l'edició del 1963. Govern d'Andorra.

El riu Runer delimita part de la frontera amb Espanya, mentre que el riu de l'Arieja fa part de la frontera amb França, després d'haver rebut el cabal del torrent de Sant Josep.

Una part important de la hidrografia d'Andorra està formada pels llacs, que, com s'ha comentat, originen els rius que la travessen.

A mitjans del s. XIX Andorra tenia aproximadament 5.000 habitants, distribuïts de manera força uniforme en 6 Parròquies que, tot i tenint en compte que la capital, Andorra la Vella (juntament amb Escaldes-Engordany), doblava la població de les altres parròquies.

La població habita principalment el fons de les valls, i la vida no és fàcil per a la major part de la població: alguns viatgers parlen d'una elevada mortalitat infantil, de dificultats per a alimentar els infants, i de pobresa de l'habitatge i la vestimenta.

Les persones viuen en CASES, la unitat familiar, identitària, social i econòmica i impositiva. Les dades sobre les cases en aquest període són aproximades:

- 1854, Andorra la Vella, 228 cases; si es compta 6 persones per casa, surten 1.368 persones, i si se'n compten 7, 1.596.
- 1852, Ordino, 133 cases que, amb els comptes anteriors donarien 798 o 931 persones.

En tant que unitat econòmica, la casa integra no només les persones que hi viuen, sinó també els mitjans de producció que posseeixen: terres, bestiar, bordes, etc.

La casa està governada per l'hereu o la pubilla. Les tasques que es duen a terme per viure estan perfectament distribuïdes, per edat i per gènere: les dones tenen cura de les tasques domèstiques, i també de la quitxalla i dels padrins, i habitualment, també s'encarreguen de l'hort i del corral. Els homes es cuiden de les tasques més pesades del camp, de les pastures i del bestiar, tant si és gros, com de les cabres i ovelles.

A la casa també hi viuen els cabalers, germans segons, sovint solters ("concos"), que hi fan de mossos. Ocasionalment poden esdevenir casalers, caps d'alguna casa petita, amb poc patrimoni, o poden fer-se càrrec d'algun servei que arrenda el Comú: l'hostal, la carnisseria, el molí, ferrers, etc.

L'objectiu de la família és la conservació del patrimoni i, si pot ser, el seu increment.

L'economia es basa en l'agricultura i la ramaderia, i els mitjans de vida dels andorrans són aquests, dels quals en són propietaris o masovers, que tenen cura de les propietats d'altri, o també gestionen els serveis comunals esmentats abans.

En menor mesura també es treballen les mines i les fargues i tasques relacionades: carboners, traginers, etc. De fargues, n'hi arriben a haver set, totes propietat de les grans famílies del país, excepte la del Madriu, propietat del Comú d'Andorra la Vella, però gestionada per una d'aquestes famílies

Una altra ocupació és la proto-indústria tèxtil: paraires i teixidors, ubicats a Escaldes per a aprofitar les aigües termals.

Una activitat força estesa i acceptada socialment, tot i que està fora de la llei, és el contraban, facilitat per la situació estratègica d'Andorra entre França i Espanya. Es fa contraban amb bestiar gros i petit, però també amb tabac, llumins, fòsfor i, en temps de guerra, d'armes i pertrets diversos.

El contraban és una activitat estesa per tota la frontera entre Espanya i França, des de la Vall d'Aran fins la Cerdanya. Hi ha unes 20 bandes que s'hi dediquen, i els caps són coneguts, generalment persones reconegudes socialment, i de bona posició social.

Ull viu! El contraban és una activitat que molesta força les autoritats fiscals espanyola i francesa. Quan s'enfaden, tanquen fronteres o almenys anul·len les franquícies sobre el comerç legal, especialment de bestiar gros, que no pot transitar pels corriols de muntanya que recorren els passadors, i això genera enfrontaments entre ramaders i contrabandistes.

En funció del seu patrimoni, les cases seran Fortes o no. Les Cases Fortes, els Focs, pertanyen als Prohoms, també dits "Caps Grossos", que posseeixen la major part de les terres privades, situades a la part baixa de les valls, i els ramats. Les Cases Fortes són aproximadament del 5 al 10% del total de cases del País, i de cada Parròquia, i els seus propietaris dominen completament la vida econòmica i política del País: només ells elegeixen els càrrecs polítics del Comú i del Consell General, i només ells poden ser elegits. Són Síndics, Consellers generals, Cònsols i Consellers Comunals, i els càrrecs no són incompatibles entre ells. En algun moment, també fan de bankers: fan de valedors per a fiances del lloguer de les pastures, o per altres activitats, i també accepten la venda a "carta de gràcia", una figura que cal explicar.

Les Cases Grans també són posseïdores de la major part de les terres de conreu del fons de les valls: el 75% d'aquestes terres a la Parròquia d'Andorra la Vella pertanyen a 6 famílies, i el 25% de les d'Ordino, pertanyen a la família d'areny Plandolit. En aquestes terres s'obté sègol, llegums, patates, productes de l'horta, tabac, etc.

Els Caps Grossos també dominen l'accés a la informació, entenent que tenen la clau dels arxius, i controlen l'accés al Manual Digest i al Politar Andorrà, que recullen els usos i costums d'Andorra, un país on el principi de legalitat és pràcticament inexistent.

L'organització política està basada i jerarquitzada seguint allò que es va estipular als Pareatges:

- Els Co-prínceps, els seus representants, i les autoritats que ells nomenen: Veguers, Batlles, Notaris, Jutges d'Apel·lacions, etc.
- El Consell General, abans Consell de la Terra, format per 24 membres, quatre per Parròquia: 12 són Cònsols en exercici, i els altres, ex-Cònsols de l'any anterior.

El Consell General s'encarrega de les relacions exteriors, cercant un equilibri entre el Bisbe d'Urgell, l'Estat francès, l'Estat espanyol, i el mateix Consell, en les seves decisions i acords, bo i tenint en compte la situació política de cada moment a cada lloc.

Els seus objectius bàsics són la conservació de les franquícies en les relacions comercials, i el manteniment de la independència del Principat, amb una discussió permanent, més viva o més apagada segons el moment, sobre qui ostenta la sobirania, és a dir, qui té la darrera paraula en les qüestions polítiques i administratives que afecten el Principat.

- Els Consells de Comú, formats exclusivament pels Caps Grossos.
- Els Consells de Quart².

Ja es pot veure que el poder polític resta en poques mans, i la mateixa organització està destinada a mantenir aquesta situació que, per altra banda, també manté l'estructura econòmica.

El 95% de la terra útil del Principat és de propietat comuna: pastures d'alçada, boscos, etc. Aquests béns són gestionats pels Comuns, i els ingressos han de ser aplicats en benefici de la Parròquia: arreglar camins i sèquies, pagar el metge i el farmacèutic, i pagar la seva part dels delmes i de la qüestia, tributs d'origen feudal destinats als Co-prínceps.

Els Comuns arrenden les pastures d'alçada del seu terme, i venen la fusta dels seus boscos, tot i que els veïns tenen dret a obtenir la fusta que necessitin per a llenya i per a construir la seva pròpia vivenda.

Les pastures són arrendades en el curs de subhastes, que tenen lloc en Consells de Comú realitzats en dates predeterminades. Per a accedir a les subhastes, cal ser Cap de Casa, viure a la Parròquia, i dipositar una fiança o tenir un valedor. Les terres que no s'arrenden als veïns de la Parròquia, queden disponibles per a ser llogades a estrangers o a veïns d'altres parròquies. L'accés a la subhasta té forts condicionants de caire econòmic, i les millors pastures sempre s'arrenden a les millors cases. L'entrada del bestiar a les pastures segueix un calendari perfectament establert, començant per les terres baixes ("rebaixants"), i seguint cap a

² Els Quarts són entitats polítiques i administratives, menors que els Comuns, que comprenen un o més pobles, amb el terme corresponent, en algunes Parròquies d'Andorra. Tenen Quarts les Parròquies d'Ordino, la Massana, i Sant Julià de Lòria, mentre que a Canillo, la mateixa figura pren el nom de Veïnat. L'existència dels Quarts és anterior al Consell de la Terra al s XV, i s'originen en la necessitat de les cases fortes d'organitzar l'espai i els recursos dels seus termes, i de tenir influència en les decisions del Comú. Tradicionalment intervenien en la regulació de les terres de boscos, l'arrendament de terres i el manteniment de camins i sufragaven els costos del capellà beneficiat, de la conducta del metge, i del mestre, amb recursos procedents de tributs i de judicacions i quitacions de censals. També podien imposar sancions. En la majoria de casos s'organitzaven en el Consell de quart, que nomenava un llevador o president amb funcions executives, un caixer i un secretari. Les seves atribucions i competències són variables segons cada Parròquia, i deriven del costum. [Veure l'entrada "quart", del Diccionari Enciclopèdic referenciat a la Bibliografia, on hi trobareu més detalls sobre quins són els Quarts i els Veïnats de cada Parròquia.]

les pastures d'alçada. Mentre el bestiar roman a les terres, hi escampa els excrements, les adoba o les "boga", cosa que les fa més fèrtils. La sortida té lloc a mig setembre pel bestiar francès, i a finals de setembre, per Sant Miquel, l'andorrà i l'espanyol, per ser venut a les fires del veïnat i per a organitzar la transhumància, una de les tasques que habitualment són encarregades als cabalers.

Tot i que Andorra està relativament aïllada del món exterior, no és aliena als esdeveniments que succeeixen als Estats veïns, i fins i tot més lluny: les guerres carlines a Espanya, la Comuna de París, el Manifest Comunista, i fins i tot la unificació d'Itàlia per Garibaldi, i la pèrdua de les possessions temporals de la Santa Seu, més tard.

La informació sobre aquests esdeveniments arriba per boca dels emigrants retornats, dels pastors transhumants, dels comerciants i dels viatgers, i també arriben idees progressistes sobre la participació dels ciutadans en el govern dels afers públics.

A mitjans del s. XIX Andorra entra en una crisi econòmica, desencadenada pel tancament de les fargues i de la indústria tèxtil, a causa que no poden competir amb els mateixos productes elaborats per les fargues catalanes i les colònies fabrils construïdes al llarg dels rius catalans. A això s'hi afegeix la crisi de l'economia tradicional agrícola i ramadera, derivada de les restriccions duaneres que imposa Espanya sobre el bestiar i el tabac, i de la manca de terres de conreu a l'interior del País.

Després d'unes dècades de relativa bonança econòmica, s'ha produït un augment demogràfic que també s'ha traduït en un augment del nombre dels casalers i de la seva potència econòmica. Malgrat això, els casalers segueixen sense poder tenir accés als carrers públics i al poder polític.

A tot això, s'hi afegeix que sovint es produeixen abusos en la gestió dels afers comunals per part dels Caps Grossos, que causen un enrariment de l'ambient social, i que han motivat peticions acompanyades de signatures al Consell General per tal que intervingui i rectifiqui decisions dels Comuns.

La suma de tots aquests factors fa que a Andorra hi hagi un fort malestar social.

Alguns Caps Grossos pensen que cal fer alguna cosa abans que no hi hagi un esclat social, a l'estil dels que s'han produït als països veïns. En aquest context es comença a preparar les bases per a una Reforma política i administrativa que apaivagui el malestar popular: gairebé 100 anys abans que es publiqui "Il Gattopardo", de Giovanni Tomasso de Lampedusa³, alguns Prohoms ja pensen com el Príncep de Salina: "Alguna cosa ha de canviar per tal que tot segueixi igual".

Tot plegat, desembocarà en la redacció i la publicació del Decret de "Nova Reforma" el 22 d'abril del 1866, ara fa només 157 anys.

³ El llibre es va publicar el 1958, i se'n va fer una magnífica pel·lícula el 1963, dirigida per Lucchino Visconti, i interpretada en els seus principals papers per Burt Lancaster, Claudia Cardinale i Alain Delon.

Mentrestant, a Europa es viuen els moviments d'afirmació nacionalista de molts països integrats per força, sobretot a l'Imperi Austrohongarès, a l'Imperi Rus, i la construcció nacional d'Itàlia, que comporta la pèrdua de les possessions terrenals de la Santa Seu.

Espanya està ocupada amb les guerres carlines, i els continuats enfrontaments entre liberals i conservadors, incloent el destronament d'Isabel II, l'efímer regnat d'Amadeu de Savoia, la Primera República, i la pèrdua de les colònies.

Per la seva banda, França viurà la seva reconstrucció després de les guerres napoleòniques i el Congrés de Viena, així com fortes convulsions socials internes, com la Comuna de París, i per acabar, la guerra amb Prússia.

III. ELS ANTECEDENTS DE LA NOVA REFORMA

El 1861 mor el Síndic General Gil Areny. El Govern francès envia a Andorra un "agent especial", Mr. Casenave, escollit pel Prefecte de l'Arieja, per tal d'influir en l'elecció d'un Síndic General favorable a la influència francesa, en contraposició no oberta al Bisbe i al Govern espanyol. Aquest senyor es fa passar per viatger amb destí a Barcelona, i va molt ben recomanat, cosa que li permet una llarga estada al Principat, explica que a Andorra no hi ha partits polítics, sinó tres "faccions":

- A. Els aristòcrates de sempre, representats per les famílies Areny i Riba, d'Ordino, molt riques, i rivals entre elles: Guillem d'Areny és carlista, i molt amic del Bisbe Caixal, també carlista, i passa bona part de l'any fora d'Andorra atès que té molts interessos a Catalunya; Riba és pro-espanyol, però no és favorable al Bisbe.
- B. El "partit dels joves", al que pertany Antoni Maestre, àlies o (a) Molines, partidari de l'apertura a l'exterior, i de millorar les relacions comercials amb els veïns. És una postura minoritària en el si del Consell, que tem una progressiva assimilació amb França, i que s'apugin els impostos.
- C. La majoria dels Consellers no té una postura definida, tot i que les seves simpaties vagin cap a França.

Finalment, s'escollirà Síndic General Francisco Duran, (a) Guillemó, que pertany al tercer grup, i que deixarà de ser-ho el 1862-1863, cedint el lloc a Joaquim de Riba.

A començament de 1866, el Consell General ja s'havia negat repetidament a considerar qualsevol tipus de reforma que tendís a acabar amb els abusos de les classes dirigents. En aquestes circumstàncies, Anton Maestre va convocar una sèrie de reunions amb representants de totes les Parròquies, en les quals es varen bastir les bases de la reforma política i administrativa.

Abans de presentar les bases al Bisbe, es recolliran signatures a totes les Parròquies, i es rep el suport majoritari a totes, excepte a Escaldes, un 25%, i a Ordino, un 100%. Les explicacions a aquestes excepcions

no són clares, però cal remarcar que entre els signataris, s'hi troben Caps Grossos, casalers, ex-autoritats, autoritats en exercici, i algunes vídues de Caps de casa.

El 14 d'abril de 1866, 12 comissionats, representants de les sis Parròquies, presenten les Bases al Bisbe.

IV. LA NOVA REFORMA

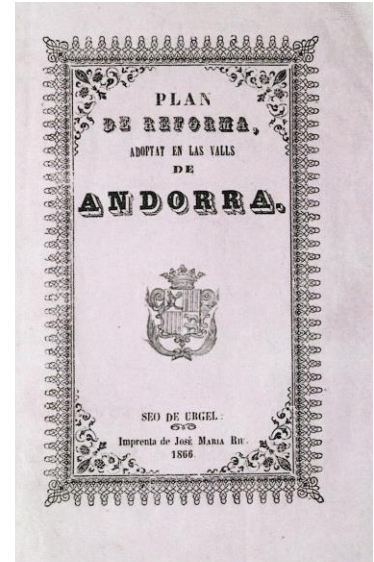
Retrats dels dos principals protagonistes de la Nova Reforma, i portada del Decret

El Bisbe Caixal

Don Guillem d'Areny Plandolit

El 22 d'abril de 1866 es publica el Plan de Reforma, Decret del Bisbe Caixal, conegut com la Nova Reforma.

Es compona de:

- Preàmbul i justificacions, on el Bisbe argumenta per a acabar amb les gravíssims abusos i mals que es succeeixen a Andorra.
- Quatre articles que determinen els drets de participació i votació de tots els caps de casa majors de 25 anys, homes, cada 4 anys.
- Setze articles que detallen com es durà a terme el que s'ha disposat en el quatre articles anteriors.

La Nova Reforma estableix:

- El dret dels caps de casa de conèixer i intervenir en els comptes comunals, per mitjà de dos Comissionats per Parròquia, renovables cada dos anys.
- Renovació de la meitat del Consell cada dos anys.
- Separació dels càrrecs de Conseller general, Conseller de Comú i Cònsols.
- Per a poder ser elegit cal que el candidat estigui net de deutes amb les institucions, Comú i Consell General.
- Els Cònsols han de lliurar 24 duros al Consell General per despeses de funcionament, cosa que ja estableix una restricció important a l'elegibilitat de les persones.

- Obligació de fer públic el vot, oralment o per escrit, cosa que pot condicionar el vot de cadascú: el votant pot ser controlat i pressionat.
- Tot i que tots els caps de casa poden ser elegits, han de demostrar “arraigo” (sic, a l’original), és a dir, capacitat per a respondre amb els seus béns, de la gestió dels béns públics.
- Els càrrecs públics són obligatoris i no remunerats.
- El decret també estableix el Tribunal de Visura.
- Per acabar, el Bisbe ordena l’aplicació immediata de la reforma.

El 30 d’abril, els 12 comissionats de les Parròquies presenten una sol·licitud al Consell General, en la que exposen el contingut de la Reforma, els seus avantatges, el suport que té, i l’aprovació del Bisbe, i supliquen al Consell General que vulgui presidir les eleccions que s’han de celebrar en aplicació del Decret, seguint les ordres del Bisbe.

El Consell General decideix que no hi ha lloc a la deliberació de la sol·licitud, argumentant que no té el consentiment del Consell, ni del Co-príncep francès, i que la recollida de signatures és una activitat prohibida a les Valls.

Durant les deliberacions s’havia concentrat una gran quantitat de caps de casa de totes les Parròquies a l’exterior de la Casa de la Vall. Segons uns, varen segrestar els consellers i els van obligar a acceptar el Decret. Segons altres, es va procedir a nomenar un Consell General provisional presidit per Dom Guillem i per Antoni Mestre, amb la finalitat d’organitzar les eleccions, i els consellers anteriors varen haver de lliurar les claus i els segells de la Vall.

El Consell provisional demana per escrit al Veguer francès la seva aprovació, esgrimint tota classe d’explicacions sobre el suport de la població.

Els ex-síndics, mentrestant, intentaran que França anul·li la Nova Reforma, i arribaran fins el ministre francès d’Afers Exteriors, i al mateix Napoleó III. Argumenten que el Decret del Bisbe és unilateral, anul·la la Co-principalitat, i que varen ser foragitats del Consell General per la força i fent ús de la violència.

L’ex-síndic destituït proposa un Pla de Reforma alternatiu que enforteix encara més l’oligarquia, però té molt poc suport, mentre que la proposta reformista té un suport gairebé unànim de tots els caps de casa.

Per la banda francesa, no hi ha cap moviment, tot i que el Prefecte de l’Arieja i el Veguer comuniquen al ministre d’Afers Exteriors que les noves autoritats són pro franceses. Finalment, França es nega a acceptar una Reforma feta pel Bisbe, però accepta una Reforma feta pel Consell General i aprovada posteriorment pel Bisbe. L’aprovació definitiva per part de França no arribarà fins el 1868.

Mentrestant, les noves autoritats andorranes demanen el reconeixement d'Espanya (3 de maig), per tal d'obtenir el reconeixement dels documents expedits pel Síndic (guies i passaports). El reconeixement de la Reina d'Espanya arriba el 19 de maig, i el definitiu, el 8 de juny, un cop celebrades les eleccions, en diversos dies del mes de maig, obstaculitzades per les autoritats destituïdes, però amb una participació molt elevada.

El maig del 1866 se celebren eleccions generals:

- Consell General: 4 consellers per Comú, total 24 consellers
- Consells de Comú: 10 consellers per Comú.

De fet, la Nova Reforma integra els casalers en el cos de votants, però menys en el cos d'elegibles, de manera que els Caps Grossos no perden el monopoli del poder, i a les eleccions del 1866, el Consell General elegit estarà format pràcticament pels Caps Grossos de sempre. Les diferències ideològiques entre els que volen accedir al poder i els que ja l'ostenten, no són gens evidents.

La Reforma va ser impulsada per una part de la classe política, i acceptada passivament per la resta, per a evitar una radicalització de les tensions amb el poble baix, derivada dels greus abusos en l'administració dels béns públics, especialment els comunals. Un canvi sorgit de baix podria ser més radical i, en cert sentit, revolucionari.

La Reforma del 1866 no és revolucionària: és un intent de modificar allò que pot acabar generant la mort del sistema. L'organització i el funcionament de la societat anteriors al 1866 sobreviuran fins ben entrat el s XX.

28 i 29 de maig de 1866: es reuneix el nou Consell General, que nomena:

- Síndic General, Guillem d'Areny Plandolit
- Sots-síndic, Antoni Maestre
- Síndic tercer, Nicolas Duedra

V. LA CONCESSIÓ DE CASES DE JOC I LA CRISI DEL 1868

Antecedent: el 1849 es va fer una concessió a M. Langlois per a l'establiment d'una casa de joc a la Solana del Pas de la Casa, a canvi de diners a pagar als Comuns de Canillo i Encamp. Va ser rebutjada tant pel Bisbe com per les autoritats franceses.

En mig d'una crisi econòmica provocada pel tancament de les fargues, i per la davallada de l'economia tradicional de muntanya, el 27 d'octubre de 1866 Dom Guillem acorda una concessió a un banquer parisenc, H. Duvivier, associat a Etienne Hector, comte de Bearn, representat a Andorra per E. Kunneman. Els termes de la concessió especifiquen:

- Concessió exclusiva a H. Duvivier i Cia de l'explotació de les aigües termals d'Escaldes per 90 anys.

- Llicència per a obrir casinos i cases de joc, a l'estil de Mònaco.
- Construcció d'una carretera de 3a categoria (25 pams d'amplada), d'Escaldes a la frontera espanyola, i millora dels altres camins de les Valls.
- Dipòsit de 30.000 francs en efectiu com a garantia que les obres es realitzaran en el termini de 5 anys, que restaran en mans del Síndic (cosa que reconeixerà en Acta notarial el 16 d'abril de 1867), i abonarà un interès anual del 2,5% al Consell General.

Aquest projecte és impulsat principalment per D. Guillem i el seu entorn, però el Consell General en desconfia, atès que D. Guillem té forts interessos fora d'Andorra, i que passa moltes temporades fora del País.

El 28 d'octubre, es signa un acord entre la companyia Duvivier i el Comú d'Andorra la Vella i el Quart d'Escaldes-Engordany per 90 anys, amb una compensació econòmica periodificada al llarg de la durada de la concessió. Els diners es destinaran a la instrucció primària dels infants de la Parròquia.

Entre aquestes dates i el 16 de febrer de 1867, Duvivier crea la Société Anonyme Andorrane (SAA), que emet 2.000 accions de 1.000 francs cadascuna. La Banca Duvivier ven els drets d'explotació derivats de la concessió a la SAA per 500.000 francs, 500 accions, i Duvivier es reserva el càrrec d'administrador general de la nova companyia per 25 anys a raó de 2.000 francs per mes de salari.

Ja de bell antuvi, el projecte apareix poc viable a causa de les elevades càrregues, i Duvivier, per tal de convèncer els inversors planteja la construcció d'un casino a la Solana del Pas de la Casa. Aquest canvi, tot i comptar amb el suport del Prefecte de l'Arieja, troba l'oposició dels Comuns d'Andorra la Vella i de Canillo, liderats per Anton Maestre, i els representants de la SAA esmerçaran molts esforços per a convèncer les autoritats andorranes, explicant que el casino de la Solana, serà secundari, i amb l'únic objectiu de donar viabilitat a la resta del projecte. Al mateix temps, cerquen un dictamen de quatre advocats de la Seu que donen fe que la concessió els faculta a construir els seus establiments a qualsevol punt d'Andorra.

Davant les garanties donades pels representants de la SAA, Maestre suavitza la seva oposició.

Mentrestant, França nomena al Vescomte de Foix nou Veguer, en substitució de l'anterior, que havia mort després d'ocupar el càrrec des del 1834.

Dom Guillem està fora d'Andorra i, tot i que havia assolit importants concessions comercials per Andorra a Madrid, i rebut el reconeixement del Consell General, així com diverses condecoracions, se li critica un excessiu personalisme, i els seus representants no tenen el seu carisma. Al mateix temps, dins la societat de Duvivier hi ha problemes: aquest és destituït, marxa a Anglaterra, i és substituït per M. Crabbé.

El 1868 la societat Duvivier entra en crisi: s'aturen els treballs, els treballadors no perceben els seus salaris, i Duvivier està fugit a Anglaterra.

El resultat de tot plegat és que D. Guillem perd el suport d'Antoni Maestre. Maestre i Duedra presentaran la seva dimissió com a Síndics al Consell General, en dues ocasions, però no són acceptades.

La SAA intenta reprendre les seves activitats, però tant els Comuns com el Consell General es neguen a rebre els seus representants, malgrat la convocatòria feta per D. Guillem, i grups de persones armades envolten la Casa de la Vall, en allò que sembla un intent de forçar el Consell a acceptar la proposta de Duvivier per la Solana. El Consell General acusa el Síndic Plandolit d'atemptar contra la llibertat de deliberació i de decisió del Consell, i de manipular el poble baix per a imposar el projecte de la SAA, acusacions són assumides com a pròpies pel Veguer episcopal, cosa que motivarà que D. Guillem demani al Bisbe la destitució del Veguer episcopal, cosa que Caixal accepta, nomenant a continuació Pere Dallerès per a aquest càrrec. Tot i que aquest ho refusa, és obligat pel Bisbe a assumir el càrrec.

El Consell General i Antoni Maestre no accepten el nomenament de Pere Dallerès fins que hagi jurat el càrrec davant del Consell, i autoritzen el Batlle francès a fer les funcions de Veguer episcopal interinament.

El 18 de juliol de 1868, el Consell General accepta les dimissions de Plandolit i Maestre, però no la de Nicolàs Duedra, a qui converteix en Síndic General. Al mateix temps, ratifica el Batlle francès com a Veguer episcopal i nega a Dallerès una data per al jurament.

El 1er d'agost de 1868, el Veguer francès fa una crida als habitants d'Andorra, condemnant els amotinats, i donant suport al Consell, a qui considera l'autoritat legítima elegida per sufragi popular. Aquesta postura tan contundent sorprendrà el Bisbe, acostumat al distanciament del Veguer francès respecte dels afers d'Andorra, però insisteix en el nomenament de Pere Dallerès, i torna a la Seu a mitjans d'agost, per a exigir al Consell el respecte a les seves decisions i nomenaments: en cas contrari els considerarà revolucionaris i rebels, és a dir com a delinqüents. Mentrestant, cerca el suport de les autoritats militars espanyoles, esgrimint que els seus drets estan lligats als de la Reina espanyola, que és qui el va nomenar.

Dallerès informa el Bisbe que diversos representants del Consell estan preparant una reunió amb la Mitra, i aquests són detinguts per ordre del Bisbe i empresonats en el castell de la ciutat pel Governador Militar, que alhora és el Comissionat especial en Andorra, i que els insta a escriure a Andorra demanant que es deposin les armes, al temps que recomana al Bisbe que adopti una postura conciliadora.

Lluny d'això, el Bisbe adreça el 21 d'agost un manifest als andorrans en el que declara, ordena i mana: la dissolució del Consell General i l'encausament judicial dels seus membres, que han atemptat contra la seva sobirania, i la convocatòria de noves eleccions generals, d'acord amb el Pla de Reforma. Aquest manifest havia de ser difós per Dallerès, però es troba aïllat, i finalment és fet públic pels capellans. Tot i que el Bisbe havia amenaçat amb la intervenció armada de les autoritats espanyoles, aquestes havien donat garanties de

no intervenir al Veguer francès que també compta amb el suport del Prefecte de l'Arieja i del Ministre d'Afers Exteriors francès.

Tot i això, l'amenaça del Bisbe provocarà la dissolució del Consell General, la retirada de la gent armada que protegia el Consell, i la fugida d'alguns consellers a França. Mentrestant, Plandolit està desaparegut, i ha deixat la seva defensa en mans del Bisbe i de Dallerès.

Dallerès aprofita la debilitat del Consell per a detenir diversos consellers i fer-los empresonar a la Seu, on ocupen les cel·les dels anteriors comissionats, ara en llibertat sota fiança a la ciutat. El Bisbe insta Dallerès a reduir al mínim necessari l'ús de la força, i, davant d'aquestes notícies el governador militar desisteix d'enviar a Andorra les tropes que ja tenia disposades la matinada del 21 d'agost, tot i que finalment el Bisbe rep del Capità General de Catalunya (23-26 d'agost), la ratificació que, en cas necessari, disposarà del suport de tropes espanyoles. Dallerès, enfortit, pretén detenir tots els "facciosos", i per això reclama la presència de les tropes.

En aquest punt es produeix un gir de guió: el Governador militar de la Seu es mostra prudent, i el Consell espera que França mogui fitxa, un cop el Veguer i el Prefecte han estat informats de tot pels seus representants.

Efectivament, el Govern francès recomana al Govern espanyol a través del seu ambaixador a Madrid, que eviti intervenir en els afers interns d'Andorra, i que ordeni al Governador militar de la Seu la posada en llibertat dels detinguts. Al mateix temps, el Batlle francès, per ordre del Veguer, notifica la nul·litat de la dissolució del Consell, i es nega a la seva execució.

Per la seva banda, les autoritats espanyoles alliberen els presoners, després de rebre ordres de Madrid i de rebre un informe jurídic que especifica que no es pot procedir per delictes polítics suposadament comesos en un altre País, amb el qual no existeix un tractat específic.

El Bisbe, malgrat la seva insistència, fins i tot usant arguments contradictoris, no obtindrà el suport d'Espanya, que no vol un conflicte amb França per un afer com el d'Andorra, i menys quan el President del Govern espanyol es troba a les portes de fer un pronunciament que conduirà al Sexenni Revolucionari⁴.

El Bisbe es troba en una posició feble, sense suport dels Governaments dels estats veïns, i a Andorra hi ha un fort sentiment de República: els seus representants es presenten a Madrid o a París com a Presidents, i estableixen tractats i acords amb els respectius governs, al marge del Bisbe.

⁴ Sexenni Revolucionari, és un període de la història d'Espanya comprès entre la Revolució de 1868, que suposà la fi del regnat d'Isabel II d'Espanya i la Restauració de la dinastia borbònica el gener del 1875. Aquesta etapa de la història espanyola es pot considerar un fet homòleg a la primavera dels pobles que visqueren les nacions europees, arribada, com molts altres fets o corrents, amb un cert retard a la península.

Ara, la qüestió de les cases de joc ha passat a un segon pla, però ha servit per a posar sobre la taula el paper del Bisbe en front de Consell General: el que es discuteix ara és qui té la darrera paraula a qualsevol discussió sobre els afers interns d'Andorra. Mentre el Bisbe s'oposa a les cases de joc, malgrat que la concessió a què havia donat suport establia la construcció de casinos, teatres, cafès, etc, el Veguer francès expressa que cap projecte que suposi la construcció d'infraestructures serà viable sense els casinos.

El Bisbe s'adreça a Napoleó III, queixant-se de l'actuació de Veguer, que dóna suport als revolucionaris, i li demana que deixi entrar tropes espanyoles al Principat per restablir l'ordre. Per altra banda, s'adreça al Govern espanyol qüestionant els drets que l'Emperador francès té sobre Andorra, al·legant que no és descendent directe dels Comtes de Foix, que el Tractat dels Pirineus dóna a Espanya la sobirania sobre la part meridional de la serralada, i que, en qualsevol cas, l'Emperador no ha jurat l'homenatge al Bisbe, com manen els Pareatges. El Bisbe defensa davant França que ell és Príncep sobirà, i que l'Emperador és Co-príncep, però sense sobirania sobre Andorra. França no es queda de braços creuats: l'11 de setembre, el Comissionat sobre la delimitació dels Pirineus elabora un informe complet que documenta els drets de França a la co-sobirania, i enumera les pretensions del Bisbe i els diferents intents annexionistes per part d'Espanya.

El Bisbe està obrint la caixa dels trons de la sobirania sobre Andorra, l'anomenada **Qüestió d'Andorra**, que cuejarà al llarg de la part final del s XIX i durant bona part del s XX.

El Veguer francès, amb el suport del Ministre d'Afers Estrangers, proposa al Bisbe fer unes noves eleccions, reconegudes per França, si ell es compromet a reconèixer el resultat, i la decisió del futur Consell sobre l'afer del Veguer Dallerès. Posteriorment, es podrien celebrar Corts per a delimitar responsabilitats derivades dels fets de juliol.

En lloc de respondre a la proposta, el Bisbe imposa càstigs eclesiàstics, com la retirada del clergat de totes les parròquies d'Andorra, començant per la capital el 19 de setembre, cosa que provocarà que el Comú s'adreci al Papa, esmentant que aquestes mesures no faran sinó refredar el sentiment religiós de la població. En no rebre resposta del Bisbe ni del Papa, el Comú es radicalitza i s'apodera de l'església i del cementiri. De tota manera, el Bisbe no acaba d'atrevir-se a aplicar les mesures a tot el Principat, i més tenint en compte que el clergat tampoc té una postura unànime.

Mentrestant, a Espanya Isabel II és destronada i comença el Sexenni Revolucionari, cosa que refreda l'activitat diplomàtica del Bisbe, que només s'adreça a les noves autoritats per a reclamar que l'únic representant legítim d'Andorra és ell o, en el seu defecte, el Veguer episcopal que, per altra banda es troba a Andorra cada cop més aïllat i enrocat.

Dins d'Andorra, l'estira i arronsa entre la SAA i el Consell continua: tot i que la primera declara que no construirà a la Solana sinó a Escaldes, i el Consell sembla acceptar-ho, les obres romandran paralitzades durant uns quants anys.

Per tal de desllorigar el conflicte, el Veguer francès proposa, el 24 d'octubre, una dimissió conjunta a Dallerès, que aquest no accepta. El mateix dia, el Bisbe tramet al Veguer francès unes condicions per a la negociació que reiteren la seva condició de Príncep Sobirà de les Valls i la seva autoritat indiscutible sobre Andorra. Dos dies després, aquests dos personatges es reuniran a la Seu, en una trobada que acaba malament, i de la qual el Veguer francès informará el Consell, i també al Ministre d'Afers Estrangers, a qui recomana la presència d'un representant permanent a Andorra, i la presència de tropes per a evitar brots de violència.

El 30 d'octubre, el General Prim envia instruccions al Capità General de Catalunya deixant clar que no s'enviarà tropes espanyoles a Andorra, excepte en cas de perseguir delinqüents i conspiradors, i també posa al seu lloc al Bisbe, del qual només obté una resposta demagògica i populista.

El 10 de novembre, el Consell General redueix per la força Dallerès, juntament amb dos fills seus i el rector d'Andorra, que s'havien fet forts a Escaldes, i després de diverses peripècies és traslladat a França i lliurat al Prefecte de Foix, on només serà autoritzat a residir a Perigueux, però posteriorment es troba a la Seu.

El Bisbe, que no té el suport de França ni d'Espanya, estén les mesures religioses a totes les Parròquies, tot i que després les retira, davant la petició d'explicacions per part de la Nunciatura, no sense declarar que les autoritats de les Valls són "maçons".

França fa diversos intents de mediació a través del Veguer francès, entre el Consell i el Bisbe, que fracassen, i mentrestant, a l'interior del Principat, el despotisme del Bisbe no fa sinó atiar les idees liberals, la consciència d'autogovern i d'independència administrativa respecte dels Co-Prínceps, així com la relativització de llurs papers.

El 28 de maig de 1869, el Veguer francès obre el Tribunal de Corts, del qual serà l'únic membre, ja que els altres dos són nomenats pel Bisbe, i aquest es nega a reconèixer aquest Tribunal, que ha de jutjar Dom Guillem i el mateix Pere Dallerès. Al mateix temps, demana a la Santa Seu que l'eximeixi del Co-principat, en favor de la cristiana Espanya, i escriu al Veguer francès declarant la nul·litat de tots els actes derivats del Tribunal.

El Consell General escriu a la Santa Seu per tal que arbitri mesures provisionals per a evitar que la sobirania passi a l'Estat espanyol. França tramet instruccions al seu Ambaixador a Roma per tal que actuï davant la Santa Seu i impedeixi un canvi en la situació d'Andorra.

El Consell General té una preocupació afegida: el protagonisme i la força que el poble baix ha adquirit en el curs dels esdeveniments de l'estiu. La classe política dominant, que havia acceptat la Nova Reforma per continuar mantenint el control del País, no vol que aquest se li escapi de les mans. Per això es demanarà als jutges del Tribunal de Corts que actuïn amb duresa al·legant que no es pot manipular les masses ignorants amb determinades finalitats polítiques o econòmiques, ni que l'esperit anàrquic i revolucionari s'apodori del País. Per això, cal dictar lleis que suposen importants límits als drets de reunió i expressió, amb el pretext que cal impedir qualsevol intromissió o pressió sobre les deliberacions de les autoritats.

El 18 d'agost de 1869. El Tribunal de Corts dicta sentència contra Plandolit i Dallerès:

- 22.000 francs de multa
- 6 anys d'estranyament del País.

La sentència no és reconeguda pels acusats, ni per la Mitra, i es dicta una ordre d'embargament de les propietats del Baró, que seran venudes en pública subhasta per a cobrir l'import de la multa (23 febrer 1870, 10-18 de maig de 1870)⁵.

En aquest punt comença un joc d'estratègia amb múltiples jugadors: el Bisbe, les autoritats espanyoles (en una cadena que va des del Govern de Madrid fins el Governador militar de la Seu, passant per la Capitania General de Catalunya, i involucrant la diplomàcia); les autoritats franceses (que es mouen a un nivell més diplomàtic); la Santa Seu (a través de la Nunciatura i de l'Arquebisbe de Tarragona); el Consell General; Plandolit i Dallerès, i en darrer terme la SAA.

La penyora, en aquest joc, és la sobirania sobre Andorra: qui té la darrera paraula en els afers interns del Principat, i qui ostenta la representació del poble andorrà a l'exterior, davant els Governos dels Estats veïns. De fet, els actors principals són el Consell General i el Bisbe, però els moviments dels altres actors són determinants en el curs dels esdeveniments.

França dóna suport al Veguer francès, i aquest al seu torn el dóna al Consell. En canvi, el Bisbe, que demana suport militar al Govern espanyol, amb arguments fins i tot contradictoris segons el moment, no l'obtindrà mai, ni tan sols quan amenaça en cedir la co-sobirania a l'Estat espanyol, o directament, en proposar que Espanya s'annexioni Andorra, tot qüestionant la co-sobirania francesa.

Una fita clau en aquest període és l'apertura del Tribunal de Corts, per part del Veguer francès, sense representants del Bisbe, que condemna Plandolit i Dallerès a fortes sancions econòmiques i al desterrament per llargues temporades. Ni els encausats ni el Bisbe reconeixen el Tribunal, i no accepten les sentències.

⁵ De maig de 1870 a desembre de 1871, la Baronessa de Senaller efectua múltiples reclamacions contra la sentència, entre les quals, reclamacions per la valoració de les terres i la seva posterior adjudicació en subhasta, però el Veguer francès es nega a revocar la sentència i a revertir la subhasta, supeditant una possible solució a les negociacions entre la Mitra, el Consell General, França, i la Santa Seu.

A partir de 1872, les reclamacions contra la sentència romandran englobades dins les bases de negociació amb la Mitra, i les actuacions de la família Areny-Plandolit, pràcticament desapareixen.

Els intents de França per a conciliar el Bisbe i el Consell General fracassaran repetidament.

La SAA, que ha fet canvis en la seva direcció, també mourà fitxa en aquest escaquer, fent noves propostes per a revifar les concessions primitives que seran acceptades, amb condicions, pel Consell General, pressionat per una part del poble baix i d'algunes autoritats. L'acceptació final de les propostes de la SAA per part del Consell no es produirà fins el 1874, no sense rebre recomanacions de prudència de part de les autoritats franceses, que finalment plantejaran una oposició frontal al projecte que inclou cases de joc.

Els anys següents veuran com continuen les desavinences entre els diversos actors, enmig del desencís popular que continua tenint una existència precària.

A tot això, el 1873 s'hi afegeix la Tercera Guerra Carlina a Espanya, i el Bisbe és nomenat Vicari General Castrense de les tropes carlines. Quan aquesta revolta fracassa, i la Seu es rendeix a les tropes alfonsines, el Bisbe és fet presoner, i finalment, exiliat a Roma, on morirà. D'alguna manera el Bisbe havia demanat suport als andorrans per a la seva causa, arribant a prometre un acord amb el Consell General sobre l'afer Plandolit-Dallerès, però França insta Andorra a mantenir-se neutral en les baralles internes del veí del sud.

A finals de 1873, el Tribunal de Corts exhorta Plandolit a retornar la fiança que tenia en dipòsit, i a pagar els corresponents interessos, més les costes del judici. Davant la seva negativa, els seus béns seran embargats, i els Comuns en demanen la gestió al Consell General, i l'obtenen.

VI. LA REVOLUCIÓ DEL 1881

A l'agost del 1879, mort Caixal, la Santa Seu nomena Mn Eduard Casañas Bisbe de la Seu, on arribarà l'abril de 1880, però davant la situació que viu Andorra, demana a la Santa Seu ajornar la presa de possessió com a Co-príncep mentre durin les negociacions, cosa que li és concedida per 6 mesos.

Mentrestant, les negociacions entre el Bisbe i el Consell romanen encallades, i una nova societat (Société Franco Andorrane, SFA) que ha obtingut la concessió de la SAA, apareix en escena, i difon un pamflet on explica a tothom les bondats i els beneficis que la seva proposta aportaria al País. Aquesta proposta agreujarà les tensions entre les autoritats i el poble baix, quan aquelles es mostrin reticents a acceptar el projecte de la SFA.

El Consell Revolucionari del 1881

El 8 de desembre, un grup armat assalta la Casa de la Vall, destitueix el Consell, i obliga els consellers a lliurar les claus i els segells, i nomena un Consell provisional, que intentarà assolir el reconeixement de les autoritats espanyoles i franceses, argumentant la mala gestió del Consell anterior, i el seu autoritarisme i conservadorisme.

Amb aquesta maniobra, la SFA espera col·locar un Consell més favorable a les seves pretensions.

Curiosament, aquest Consell “revolucionari”, rep el suport de la Baronessa de Senaller, que pensa que serà favorable a les seves reclamacions, i és vist amb bons ulls pel Bisbe, atès que li han manifestat que volen recuperar l’harmonia amb la Mitra.

Per la seva banda, França s’oposa al nou Consell, el Veguer francès desplaçat a Andorra proposarà celebrar noves eleccions, proposta refusada pels revolucionaris, que tenen clar que amb les actuals regles del joc no tenen cap possibilitat de resultar elegits. El Veguer francès acabarà sent foragitat del País, cosa que França considerarà un ultratge.

El veguer francès i el Bisbe mantindran diverses reunions per tal d’acordar mesures conjuntes per acabar amb la situació. El Bisbe, pressionat per la Nunciatura i pel Govern espanyol, pren possessió del co-principat el 3 de gener del 1881, i nomena un Batlle d’entre la sisena que li ha proposat el Consell, cosa que sembla un reconeixement de facto d’aquesta institució, i posteriorment, el Batlle és nomenat Veguer.

França no vol perdre posicions i ordena als seus representants que tornin immediatament a Andorra, per intentar una resolució pacífica del problema, bo i mantenint dues condicions innegociables: la prohibició de les cases de joc, i l’exigència de càstigs exemplars pels qui van expulsar el seu Veguer el desembre anterior.

En el curs del mes de febrer del 1881, França i la Mitra arriben a un acord que serà presentat als revolucionaris, i rebutjat per aquests, que novament expulsen els delegats dels co-prínceps del País. Immediatament, convoquen eleccions generals, que guanyaran per àmplia majoria, essent la major part dels seus membres reelegits.

Durant el mes de març, el CG acorda una concessió a la SFA, que és validat pel nou Consell, el qual rep una fiança de 100.000 francs, i 16.000 més en concepte d’arrendament del primer any. Aquests diners són distribuïts entre els Comuns, que per fi veuen resultats en les gestions del Consell.

Com a resposta, França i Espanya tanquen les fronteres al pas de mercaderies i bestiar, cosa que encara fa més difícil la vida a l’interior d’Andorra, tot i que molts béns petits hi arriben per la via del contraban.

Però el tancament sí que afecta molt negativament els grans propietaris de bestiar gros, que no pot transitar pels corriols de muntanya.

El 7 de juny del 1881, grups d’homes armats provinents de les parròquies altes detenen els revoltats. Tot i que un grup d’ells es fa fort a Escaldes, al cap de 3 dies es rendiran, tot signant el Tractat del Pont dels Escalls, el 10 de juny, que contempla la convocatòria de noves eleccions generals, i una amnistia per als revoltats, encara que el Tribunal de Corts dictarà moltes sentències de presó, multes i exili.

La “Batalla del pont dels Escalls”

Així s'acaba la Revolució del 1881, un enfrontament entre rics i pobres, però no tots els rics ni tots els pobres estan al bàndol que els tocava estar.

La identitat i la sobirania també estan en discussió, però un cop assegurat el status quo, i retornada la normalitat anterior, deixen d'estar a l'ull del debat, guanyar-se la vida esdevé el més important, però tornaran a la superfície periòdicament.

VII. ELS ANYS POSTERIORIS AL 1881. LA QÜESTIÓ D'ANDORRA

Andorra es dividirà en dos bàndols: partidaris de la Mitra, conservadors, i partidaris de França, més progressistes i, a través d'aquestes dues faccions, França i Espanya intentaran ampliar la seva influència sobre Andorra en els anys següents, bàsicament fent oferiments per a construir o arreglar les infraestructures del país: la construcció de carreteres, la construcció d'una línia telegràfica, la instal·lació d'escoles, etc, a canvi de ser annexionats a un dels dos Estats.

Els andorrans no acceptaren cap dels dos tractes però deixaren fer els dos Estats, i aquests començaren a millorar les infraestructures del país com a mostra de la seva suposada bona voluntat. Mentre es mantenien fermes a no posicionar-se, els andorrans aconseguien a canvi la millora de les seves infraestructures sense que això comportés gaires esforços.

Litografia satírica de la Qüestió d'Andorra

En tot cas, la situació portà als andorrans a reivindicar-se a ells mateixos com a nació i, per primer cop a la història els andorrans deixen de sentir-se catalans, integrats a Espanya, i comencen a canviar les seves aspiracions. Des d'aleshores, Andorra es comportà com a Estat de cara a l'exterior malgrat que França o Espanya no reconeguin aquest caràcter, i els andorrans comencen a expressar un sentiment clar de pertinença a una nació anomenada Andorra.

El confrontament entre els dos bàndols va desembocar en diversos aldarulls, més o menys armats:

- Canillo, després de les eleccions del 1883, en què triomfaren els pro-episcopals, enmig d'acusacions dels pro-francesos, majoritaris, es varen produir incidents que se saldaren amb la detenció dels autors, que varen ser durament jutjats i condemnats per les autoritats episcopals.
- Una petita guerra civil després de les eleccions comunals de l'hivern del 1885 a Canillo. El triomf dels partidaris de França a les eleccions, que van acabar per dominar el Consell General, va portar el bisbe a demanar ajuda al govern madrileny. En una carta del març 1886 el bisbe Casañas deia: "els meus lleials andorrans han hagut de cedir després de vint-i-quatre hores de lluita per falta de municions, davant de l'actitud imponent dels afrancesats" i acabava demanant provisions, remarcant "estem vençuts i humiliats".

L'esclat de la guerra es va conèixer amb el nom de “La Qüestió d'Andorra” que s'ha d'emmarcar dins de l'anomenada Qüestió d'Orient. De sobte, es van iniciar nombrosos estudis sobre l'origen i la història del país que van anar en la línia de legitimar la postura dels tres camps: colonialisme francès, dominació eclesiàstica i colonialisme pan-castellà o independència de l'estat-nació andorrà. El Consell General va redactar un llibret que porta precisament aquest nom i que va contribuir a tals estudis, on reivindicava la part de sobirania que pertocava al Consell General. Els pro francesos i pro bisbe també van fer els seus estudis.

En tant que la revolució industrial guanyava terreny a Europa, a Alemanya i Itàlia el romanticisme va permetre la unió de les regions dels dos països. Anomenat també nacionalisme cultural, el romanticisme va ser clau per al despertar de la consciència nacional andorrana, txeca, romanesa, grega o sèrbia que reclamaven el seu dret a l'autodeterminació. Aquesta crisi va rebre el nom de Qüestió d'Orient, d'aquí la transcendència de la Qüestió d'Andorra.

És el pan-castellanisme qui mira de recrear al segle XIX la Hispània visigòtica i això comportava tenir sota un mateix i únic Estat a Portugal, els Països Catalans i Galícia. És el pan-nacionalisme francès qui veu a Catalunya, el País Basc o a Flandes unes "fronteres naturals". Aquests dos projectes nacionalistes d'àmbit imperial toparen amb el nacionalisme irredemptista català. El pan-nacionalisme català pretenia crear un Estat únic amb una nació única i que inclogués tots els territoris de parla catalana així com es creà Itàlia o Romania, Albània o Grècia, entre altres. Els Països Catalans és el nom d'aquest Estat que inclou Andorra.

Andorra esdevé doncs el nucli sobre el qual giren aquests tres tipus de projectes nacionalistes, i el fruit és la segregació sentimental dels andorrans envers Catalunya. Els andorrans davant la situació i en plena Renaixença catalana comencen llavors a expressar un sentiment secessionista que es tradueix en el nacionalisme andorrà actual. La nació andorrana neix doncs al segle XIX arran de la Qüestió d'Andorra.

Tot i la insistència de França o Espanya per castellanitzar o afrancesar els andorrans amb les escoles, la Renaixença Catalana donà motius per a posar en valor la llengua pròpia dels andorrans i, així, nasqué un sentiment nacionalista andorrà alhora que a Catalunya el catalanisme decidí prendre la via de la secessió en adonar-se que la construcció d'una federació de nacions a la Península Ibèrica és impossible degut a Castella i la seva constant insistència d'exterminar qualsevol mostra de diversitat.

Part de l'èxit en el manteniment de l'estatus quo del Principat, sense ser annexionat a cap dels veïns, va ser causat pel fet que la Qüestió d'Andorra va ser un tema recurrent a la premsa internacional, de manera que qualsevol acció que portés a terme qualsevol dels actors per a dividir el territori estigués sotmès a l'escrutini de l'opinió pública de tot arreu⁶.

⁶ “L’auge del Consell General: de la crisi de l’Andorra tradicional als conflictes per la modernització (1866-1890), Oliver Vergés. A Relat Històric d’Andorra, 08. Història.ad.

VIII. L'OBERTURA A L'EXTERIOR D'ANDORRA, 1890 al 1928.

Tot i la crisi econòmica i social que assotava el País, i que va forçar l'emigració de molts joves andorrans vers Besiers, i sobretot cap Barcelona i la seva àrea metropolitana (on varen entrar en contacte amb els corrents obreristes i sufragistes), Andorra fa els primers passos vers la modernització.

Els coprínceps per la seva banda van entrar en una cursa per oferir al país alguns serveis que permetessin desbloquejar la situació econòmica: els francesos obrien escoles laiques, el bisbe obria les seves, els francesos implantaven telègrafs, els bisbes implantava els seus, etc. Per als andorrans, mentre això no suposés perdre l'autonomia, van deixar els coprínceps barallar-se: al cap i a la fi només portava beneficis, i seguint la màxima del Manual Digest, "feien l'andorrà".

La Qüestió d'Andorra deriva en la creació de les primeres escoles al país. L'obertura d'escoles es va fer a càrrec dels comuns durant molt de temps fins que els esdeveniments que van derivar del 1881 van empènyer els coprínceps a interessar-se per l'educació del país. Els comuns contractaven un mestre que de manera general acostumava a ser capellà. A la segona meitat del segle XIX els comuns van començar a contractar alguns mestres laics, tot i la negativa del copríncep episcopal. El bisbe Casañas, per no perdre el control sobre l'ensenyament dels nens i nenes andorranes, que s'havien d'adoctrinar segons l'ètica de l'Església, va voler obrir ràpidament les seves pròpies escoles a partir del moment en què el copríncep francès instal·là la primera escola laica al país. L'any 1882 es va establir a Canillo l'escola religiosa de la Sagrada Família, encara dempeus en l'actualitat, seguida de la d'Andorra la Vella (1883) i Sant Julià de Lòria (1887).

Amb la fi de contrarestar aquest avenç progressiu, França va proposar les primeres beques estudiantils a noies andorranes que volguessin estudiar magisteri. Tot seguit, l'any 1900 el copríncep francès va instal·lar a Sant Julià de Lòria i a Andorra la Vella dos centres escolars més, que es va estendre a Canillo, Encamp i Escaldes el 1905, i es va consolidar definitivament el 1917 amb el Decret que regulava la creació d'escoles primàries públiques al Principat per a l'ensenyament de la llengua francesa.

La implantació d'escoles per part dels coprínceps podria emmarcar-se dins del nacionalisme supremacista que vivia França al segle XIX, però també i sobretot en la Qüestió d'Andorra, ja que es presenta com una eina per afrancesar els andorrans i fer-los renunciar així a la seva autodeterminació, cosa que transforma la iniciativa en ideològica, volent incorporar necessàriament el francès i el laïcisme a les escoles. Les escoles andorranes del sistema francès van haver d'adaptar-se també a aquestes exigències.

a. LES CONCESSIONS ANTERIORS AL 1928

Tot i les discussions entre diverses faccions a l'interior del País, i entre els Co-Prínceps per la sobirania, la vida a Andorra continuava: descartades les concessions que incloguessin cases de joc i casinos, les ofertes varen venir per l'explotació dels recursos minerals, i especialment els recursos hidràulics i el termalisme.

La major part de les concessions varen fracassar per diversos factors atribuïbles tant a desacords institucionals com a manca de voluntat real dels concessionaris de construir les instal·lacions i lliurar les contrapartides.

Les concessions es repartien entre els Comuns, que s'ocupaven dels recursos minerals, i el Consell General, responsable dels recursos hidràulics, fins que el 1917, va assumir totes les competències sobre concessions. El 1898 el Comú de Sant Julià de Lòria va atorgar l'explotació de la mina de ferro de la cort de Rossell a Salvador Mesa, a canvi de 250 pessetes anuals.

Un cas especial és el de l'entitat Tabacalera Andorrana SA, constituïda el 1899 per a manufacturar i comercialitzar el tabac conreat al país. L'any 1902 obté el permís dels Quarts d'Andorra i d'Escaldes, del Comú d'Andorra i del Consell General, per a captar aigua del riu Valira del Nord, i produir energia elèctrica, de manera que el 1909 proporciona energia suficient a una part important del territori nacional, després de construir una nova instal·lació hidroelèctrica al roc de les Anelletes. La secció hidroelèctrica de Tabacalera venia llum a l'empresa Nord Andorrà SA, el 1920, per a distribuir electricitat a la Massana i Ordino.

Per a avaluar les sol·licituds de concessions, el Consell General crea una Comissió l'any 1916, amb l'ull posat especialment en les societats que tenen per finalitat la construcció de preses per a captar l'aigua del Valira i produir electricitat per a la seva exportació.

Podem citar les concessions Pradiers, le Nickel, Caminals, Romanyà, etc, en el capítol de concessions fracassades, cosa que portarà els Co-Prínceps a negociar la concessió de FHASA (Forces Hidroelèctriques d'Andorra, SA) sense la participació del Consell General el 1929.

b. LES COMUNICACIONS PER TERRA

A començaments del segle XX, la xarxa viària esdevé una prioritat per al Consell General, i per a finançar el projecte imposa per primera vegada una taxa sobre les mercaderies importades, excepte el blat i la farina, que serà la base del sistema fiscal andorrà del futur.

L'any 1899 el Consell va crear la Junta Administrativa de Carreteres, que s'havia d'ocupar d'aquestes infraestructures, i la seva primera acció va ser publicar el plec de condicions que regiria la subhasta per a la construcció de la carretera entre Soldeu i el Pas de la Casa. Aquesta concessió va ser atorgada a Jaume Font, que va començar els treballs el 1900

Per altra banda, el Consell demana préstecs als Comuns, a banda dels impostos proporcionals a la seva riquesa que paguen anualment, i obliga la població masculina a contribuir amb jornades de prestació pel manteniment dels camins i carreteres, o a pagar 5 pessetes anyals en substitució del treball. Durant les primeres dècades del s XX es realitzen nombroses expropiacions i edificis per a la construcció de noves carreteres.

El 1903 es finalitza la construcció de la carretera entre Encamp i Pas de la Casa, i comencen les obres de la que unirà Encamp i Escaldes, però la seva extensió fins a Escaldes va trobar greus dificultats econòmiques al

Consell, que no va poder pagar les despeses el 1907, cosa que provocà la dimissió de tota la Junta, que no es constituïria de nou fins el 1931, quan FHASA ja estava instal·lada al país.

El Consell declara que la construcció d'una carretera entre la frontera amb Espanya i Andorra la Vella és una prioritat, per a continuar posteriorment amb la construcció de dues carreteres que arribarien a les parròquies de la Massana i Ordino la primera, i a Encamp i Canillo, la segona.

Aquest esforç del Consell gaudeix del suport d'Espanya, que finança la carretera que unirà Andorra amb la Seu d'Urgell: el 1910 ja arriba a Sant Julià, i el 1913 arribarà a Andorra la Vella i és inaugurada pel Bisbe Benlloch, que ha succeït el Bisbe Laguarda, que va iniciar el projecte 10 anys abans. A més, el Bisbe ha aconseguit que Espanya rebaixi de nou els aranzels sobre els productes exportats des d'Andorra, gravats des del 1887. Per l'altre costat, el 1905 França construeix la carretera entre l'Hospitalet i el Pas de la Casa.

Malgrat els esforços realitzats, les comunicacions terrestres dels anys 20 del s XX són molt deficientes, i a més, el trànsit amb França queda interromput a l'hivern, cosa que ocasiona que en aquest període tot l'aprovisionament de les Valls prové d'Espanya.

Les parròquies de la Vall de la Valira del Nord, en no disposar de carretera, es comunicaven amb la capital per mitjà del camí ral, i el transport s'efectuava amb mules.

Malgrat tot, el 1913 Andorra tenia una comunicació per carretera oberta amb els Estats veïns, i *“comença una altra època per a la nostra nació, un nou pervindre, una nova societat amb necessitats enterament diferents”*, en paraules del Síndic Bonaventura Maestre, mentre que aquesta apertura era vista com una equivocació per bona part de la població.

c. EL CORREU I LES TELECOMUNICACIONS

A començament del s XX a Andorra s'organitzen els serveis de correus i de telègraf, un moment en què el telèfon encara estava a les beceroles. França i Espanya assumeixen la prestació del servei de Correus a Andorra, amb freqüents enfrontaments, que causaven perjudicis a la població i queixes de les institucions. A partir de 1930, les dues administracions signen un acord internacional per a regular el servei postal a Andorra, de manera conjunta i coordinada que encara dura avui dia.

A l'hivern, quan es tanca el port d'Envalira, França obté el permís de les autoritats espanyoles per a portar el correu entre França i Andorra, a través de Puigcerdà i la Seu d'Urgell.

El primer telègraf va arribar a Andorra el 1892, de la mà de França, i amb l'oposició del Bisbe, que ho va interpretar com un intent més de França per a afrancesar Andorra, i els seus partidaris varen arribar a destruir la línia, arrencant els pals, etc.

L'any 1904 entren en funcionament les línies telefònica i telegràfica promogudes pel Bisbe Laguarda i finançades pel Govern espanyol.

La xarxa arriba a Sant Julià, Andorra la Vella, Escaldes, Ordino i la Massana, mentre que per voluntat pròpia, s'exclouen Canillo i Encamp, poblacions a les que arribarà el 1913. En aquest mateix any, el despatx central es trasllada de Sant Julià a Andorra la Vella.

Les línies, tot i que finançades per Espanya, són cedides pel Bisbe al Consell General, que s'encarregarà del manteniment i del personal, però les tarifes són supervisades pel Bisbe.

Vinyeta satírica publicada a la revista “El Loro”

d. ANDORRA I LA PRIMERA GUERRA MUNDIAL

Andorra, a les portes de la Primera Guerra Mundial, ja tenia comunicacions terrestres i de telègraf i telèfon amb Espanya i França, i continuava intentant d'obtenir recursos per a millorar les infraestructures del país mitjançant les concessions.

Continuen les tensions entre els Co-prínceps, i entre aquests i el Consell General, que busca més capacitat política, mentre es desenvolupa un creixement de la consciència nacional andorrana, que també resulta influïda pels moviments que organitzen els andorrans emigrats a l'exterior.

Andorra es mantindrà neutral en aquesta guerra, tot i que les simpaties estan dividides, i que alguns andorrans varen allistar-se com a voluntaris a l'exèrcit francès.

L'economia andorrana no experimenta gaire millora, tot i que s'incrementen les exportacions, però si que s'incrementa el contraban de tabac cap a França entre el 1914 i el 1918, i també hi ha un pas clandestí de persones que fugen de la guerra, guiades per contrabandistes reconvertits en guies de muntanya, i usant les mateixes vies del contraban.

IX. EPÍLEG

Els quatre apartats anteriors descriuen succintament els esdeveniments ocorreguts a Andorra al llarg de les primeres dècades del s. XX, just abans de l'arribada de FHASA, la primera concessió reeixida i que marcarà un abans i un després a la història d'Andorra.

Recomanem donar una ullada a les Biografies dels Bisbes que varen succeir al Bisbe Caixal, i que s'esmenten en el text: Mn. Casañas, Mn. Laguarda i Mn. Benlloch, que no hem inclòs en el cos de l'estudi per no allargar-lo més enllà de la tolerància de les autoritats acadèmiques.

Aquest treball és el primer capítol de l'estudi de la Història d'Andorra del s. XX, i esperem, si Déu vol (o la Fortuna, pels agnòstics), que en els cursos vinents elaborarem els capítols següents.

Per tant, us animem a seguir venint al Campus per gaudir dels propers treballs.

Així doncs, fins la propera.

X. ANNEXOS:

I. Biografia de Don Guillem Areny de Plandolit

Naixement: La Seu d'Urgell, 19 de febrer de 1822

Mort: Tolosa de Llenguadoc, 23 de febrer de 1876

Fill únic de D. Josep de Plandolit i Pons, i la pubilla dels Areny Jordana, Mª Rosa. La seva mare va morir quan el a penes tenia set mesos.

Noble urgellenc, Baró de Senaller I de Gramenet, polític i industrial andorrà que es dedicava a la ramaderia i l'agricultura, i també a la indústria del ferro.

Es casa per primera vegada l'any 1841 amb Mª Dolors De Parrella i Fivaller, amb la que va tenir set fills, tres dels quals varen morir.

El 19 de juny de 1855, la seva dona va morir assassinada per un amic de la família, el coronel Blas de Durana, quan s'adreçava al Liceu per assistir a la representació d'Il Trovatore, de Giuseppe Verdi.

Durana, sorgint de la fosca, l'apunyà 16 vegades. Fou jutjat i condemnat a mort, però es va suïcidar la nit abans per evitar el deshonor de ser executat pel garrot vil. Tot i això, el seu cos va ser dut al patíbul i el seu cadàver fou "executat".

Es coneix ben poca cosa sobre la família dels Areny però se sap que van estar a Andorra del 1600 fins al 1900. El primer hereu ben documentat és Guillem Areny Vidal, fill de Peirona Vidal de Segudet i de Guillem Areny. Abans que prengui protagonisme al país, la família es va acostar a la noblesa gràcies a aliances matrimonials que li van permetre un estatus destacat i reconegut fora del país. Al segle XIX el bisbe d'Urgell i copríncep d'Andorra era designat pel rei d'Espanya, cosa que va empènyer la família a tenir bones relacions amb ell de manera a apropar-se als llinatges reials espanyols. Durant el segle XVIII la família acostumava a ser anomenada com a "pagès", "negociant" o "notari". A mesura però que es va apropant als llinatges catalans (Senaller, Jordana, Plandolit, etc) i espanyols la designació també va canviar. L'any 1719 Guillem Areny Torres passà a ser "cavaller", títol que va aconseguir gràcies a l'avituallament de les tropes espanyoles que volien foragitar les franceses que van entrar a Catalunya el 1719. El bisbe Simeó de Guinda va demanar l'ajuda dels andorrans, i Guillem Areny Torres va acudir voluntàriament.

La família Areny-Plandolit va ser la primera a fundar companyies ovines i siderúrgiques. Es van associar amb la casa Rossell d'Ordino per fundar la farga del Serrat i del Puntal. L'alçament dels Segadors (1640) va provocar el tancament d'aquestes dues primeres fargues, però no van trigar a obrir-ne d'altres fins poder edificar la seva pròpia l'any 1753. La família també fou responsable d'una botiga a Tàrrega i de xarxes de traguers a Andorra, així com el primer museu andorrà. El museu, però, es va enderrocar quan la família va abandonar el país i per sobre s'ha construït l'Auditori Nacional d'Ordino.

La casa on va viure, avui transformada en museu i situada a Ordino, és sens dubte l'exemple més clar del que era viure en una família acomodada del segle XIX a Andorra. Dit altrament, és el clar exemple de com vivien els focs.

Per fer-se'n una idea, s'estima que el Foc dels Areny-Plandolit era el responsable de pagar el 40% dels impostos que els focs aportaven als Comuns i Consell General.

[Per a una informació més completa i detallada sobre el que significà la família areny-Plandolit a Andorra, recomanem la lectura de l'Apèndix nº 1, del llibre "L'Andorra del s. XIX", referenciat a la Bibliografia].

II: Biografia del Bisbe Caixal

Josep Caixal i Estradé

Naixement: El Vilosell, Garrigues, 9 de juliol 1803

Mort: Roma, 26 d'agost 1879.

Fou Bisbe d'Urgell i Copríncep d'Andorra des de 1853 fins a 1879, coincidint amb el període de la Nova Reforma que es dugué a terme al Principat d'Andorra.

Realitzà la carrera eclesiàstica a Tarragona, on fou professor i nomenat canonge de la seu des de 1831 fins a 1852. També fou catedràtic de filosofia a la Universitat de Cervera. Va fundar conjuntament amb Antoni Maria Claret i Clarà la *Llibreria Religiosa* l'any 1848, que es dedicava a la impressió i divulgació de llibres religiosos, portada per l'impressor Pau Riera i Soler. Impulsà la construcció de l'edifici del Seminari Conciliar de la Seu d'Urgell el 1860.

També va impulsar l'any 1861 la iniciativa del pare Manyanet per la construcció d'un temple a la Sagrada Família a Barcelona i va contribuir a la fundació de les congregacions religioses:

Germanes de la Sagrada Família d'Urgell i Carmelites Tereses de Sant Josep.

L'any 1866 dictà els Decrets de la Nova Reforma d'Andorra que van estendre el dret de votació als caps de casa de les Valls per a elegir el Consell General. Durant la primera Guerra carlina s'exilià a Montalban (Guiana, França).

Assistí al Concili Vaticà I, on intervingué en l'elaboració de l'esquema sobre la fe i participà en les discussions referents a la infal·libilitat del papa i a la constitució sobre l'Església. D'ideologia carlina, s'enfrontà a les autoritats liberals. Durant el regnat d'Amadeu I representà la Província eclesiàstica Tarraconense, entre 1870 i 1872, al senat de Madrid on destacà per la defensa de la unitat catòlica d'Espanya.

Proclamada la república el 1873, es traslladà a Andorra i després passà a Navarra per unir-se, com a vicari general castrense, als carlins alçats en armes. Col·laborà en la defensa del setge de la Seu d'Urgell de 1874 per part dels liberals.

Una vegada fou ocupada la ciutat per Arsenio Martínez-Campos Antón, l'any 1875, Josep Caixal fou confinat a Alacant. Després anà a Roma, i el govern espanyol li negà el permís de tornada.

El papa Pius IX el nomenà noble romà i assistent al solí pontifici.

Morí a Roma i fou enterrat a la Seu d'Urgell.

[La major part dels seus actes relacionats amb el Principat d'Andorra, ja s'han referit en el text, especialment en els apartats de la Nova Reforma, i els posteriors.]

XI. BIBLIOGRAFIA.

- ANDORRA, EL MEU PAÍS.
Edició facsímil. Consell General. Andorra 2003.
- LA TRANSFORMACIÓ ECONÒMICA D'ANDORRA.
Mª Jesús Lluelles. Ed. L'Avenç. Barcelona 1991.
L'ANDORRA DEL S. XIX.
E. López Montanya, J. Periuga Guerrero, C. Tudel Fillat
Conselleria d'Educació i Cultura, Govern d'Andorra. Andorra 1988.
- ANDORRA. NOVA APROXIMACIÓ A LA HISTÒRIA D'ANDORRA.
Coordinador Jordi Guillamet Anton
Institut d'Estudis Andorrans. Andorra 2009.
- ANDORRA, UN PROFUND I LLARG VIATGE.
Coordinadora Montserrat Coma Areny
Govern d'Andorra i Fundació Crèdit Andorrà. Andorra 2009.
- HISTÒRIA D'ANDORRA. DE LA PREHISTÒRIA A L'EDAT CONTEMPORÀNIA.
Coordinadora Susanna Vela
Edicions 62. Barcelona 2006.
- UNA HISTÒRIA D'ANDORRA
Josep M. Guilera
Garsineu Edicions. Tremp 1993.
- HISTÒRIA ECONÒMICA D'ANDORRA. S XX-XXI.
Mª Jesús Lluelles, Eva García Lluelles
Ed. Universitat d'Andorra. Andorra 2018.
- EL SEGLE XX: LA MODERNITZACIÓ D'ANDORRA.
Coordinadora Mª Jesús Lluelles
Ed. Cambra de Comerç, Indústria i Serveis d'Andorra. Andorra 2004.
- APROXIMACIÓ A LA HISTÒRIA D'ANDORRA.
Lídia Armengol Vila
Institut d'Estudis Andorrans. Andorra 1989.
- LA FI DE LA REVOLUCIÓ ANDORRANA. Centenari.
Esteve Albert i Corp
Ed. Andorra. Andorra 1985.
- DICCIONARI ENCICLOPÈDIC D'ANDORRA.
Àlvar Valls Oliva
Fundació Crèdit Andorrà. Andorra 2006.
- L'AUGE DEL CONSELL GENERAL: DE LA CRISI DE L'ANDORRA TRADICIONAL ALS CONFLICTES PER LA MODERNITZACIÓ (1866-1890).
Oliver Vergés.
Relat històric d'Andorra 08. Historia.ad
- ANDORRA A LA PRIMERA MEITAT DEL S. XX.
Pau Chica
Relat històric d'Andorra 09. Historia.ad
- BIOGRAFIA DON GUILLEM D'ARENY-PLANDOLIT
https://ca.wikipedia.org/wiki/Guillem_d%27Areny-Plandolit
- BIOGRAFIA DEL BISBE JOSEP CAIXAL
https://ca.wikipedia.org/wiki/Josep_Caixal_i_Estrad%C3%A9

[Nota: les imatges han estat extretes ANDORRA. NOVA APROXIMACIÓ A LA HISTÒRIA D'ANDORRA, ANDORRA, UN PROFUND I LLARG VIATGE, i HISTÒRIA D'ANDORRA. DE LA PREHISTÒRIA A L'EDAT CONTEMPORÀNIA.]